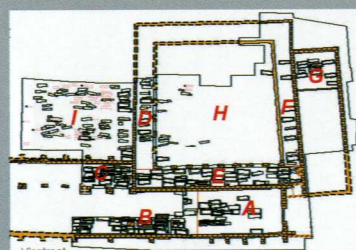

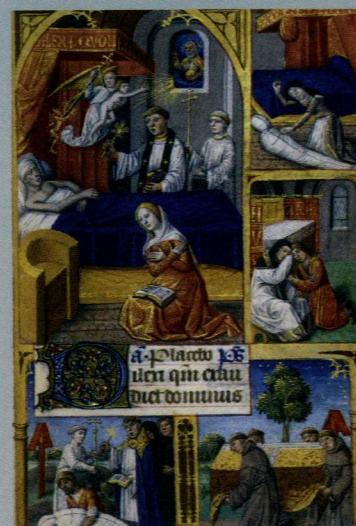
Detail met de kerk van het Minderbroedersklooster en daarnaast het Heilige Sacramentsgasthuis op de kaart van Jacob van Deventer, 1545

Opgraving van het Minderbroedersklooster, met de zuidelijke hoek van de pandgang, vanuit het noordwesten. Op de voorgrond bevindt zich een recente waterkelder, erachter twee grafkelders, rechts het koor van de kerk en links de kloosterhof. (Foto: ROB)

Plattegrond van het klooster: koor van de kerk (A), schip van de kerk (B), noordbeuk van de kerk (C), noordwestelijke pandgang (D), zuidwestelijke pandgang (E), noordoostelijke pandgang (F), kapel/kapittelzaal (G), kloosterhof (H), kerkhof (I). Tekening: A.A.A. Verhoeven en I. Lempke

Illustratie bij requiemmiss uit getijdenboek uit Parijs, ca. 1485-1490. Bron: Gilchrist en Sloan 2005

Middeleeuwse beschilderde grafkelders opnieuw onderzocht

Deborah Paalman

Ruim 350 skeletten uit de middeleeuwen zijn sinds 2006 opgegraven op het Gezondheidspark in Dordrecht. Maar wat velen niet weten, is dat in de jaren '80 van de 20e eeuw óók een kerkhof uit de middeleeuwen is opgegraven. Middenin de stad nog wel, op het voormalige Buytinkterrein, gelegen op de hoek Voorstraat-Visstraat.

Je realiseert het je vast niet als je bij Xenos of Albert Heijn je boodschappen doet. Maar op deze plek, waar nu vrieskisten met pizza's en schappen met wc-papier, augurken en gezellige sfeerlichtjes staan, stond in de middeleeuwen een Minderbroedersklooster met een kerk die groter was dan de Augustijnenkerk. Hier werden tussen 1248 en de opheffing in 1572, welgestelde Dordtenaren begraven, soms in beschilderde grafkelders. Rond 1576 werd de kerk verkocht en waarschijnlijk vóór 1578 afgebroken.¹

De archeologische opgraving van dit klooster is alweer lang geleden door de toenmalige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek uitgevoerd, maar nooit helemaal uitgewerkt tot een allesomvattende publicatie. De gegevens zijn echter nog gewoon beschikbaar en daar heeft

archeologie-studente Ivonne Lempke gebruik van gemaakt voor haar afstudeerscriptie (juli 2009) aan de Universiteit van Amsterdam.

Voorkeur voor arme bedelorde

In de scriptie lezen we dat de bedelorde van Franciscaner monniken zich vóór 1250 in Dordrecht vestigde op een terrein achter de Voorstraat. Het klooster bestond in de laatste fase uit een langgerekte twee-beukige kerk met een kloosterhof. Naast het kloosterhof lag een groot kloostergebouw en aan de andere kant een begraafplaats. Op die begraafplaats, maar ook in de kerk en in de pandgangen rond het kloosterhof, werden meer dan 1000 skeletten gevonden. Dat zijn voor een klooster erg veel graven. Zeker als je bedenkt dat begraven worden in een klooster duurder was dan in of bij de parochiekerk. Je moest niet alleen voor het

graf in het klooster betalen, maar ook een vergoeding geven aan de parochiekerk, die zijn inkomsten misliep... Minderbroederskerken waren gewilde plekken om begraven te worden. Maar waarom die voorkeur voor een klooster van bedelmonniken? Om na je dood iets van de nederigheid op jezelf af te laten stralen? Of lag dit aan het feit dat Minderbroederskerken gewoon veel plek hadden omdat ze groot waren, vanwege het grote aantal stedelingen dat ze wilden bereiken met hun prediking en zielzorg? Of lag het er simpelweg aan dat de priesters van het Minderbroedersklooster veel geld konden verdienen met het begraven van leken op hun terrein en daarom graven van burgers tolereerden op de heiligste plekken in hun kerk, zoals het koor en nabij altaren? Bekend is dat met de opkomst van de burgerij in de steden de wens ontstond om in de kerk begraven te worden, daar waar voorheen alleen priesters en edelen begraven werden. Onder de rijke patriciërs, en daar waren er in Dordrecht genoeg van, werd het een algemeen gebruik in de kerk begraven te worden. Bovendien was het Minderbroedersklooster in Dordrecht erg voornaam: hier vergaderde de grafelijke familie en het stadsbestuur, maar ook de Dordtse Gilden en de dijkgraaf en hoogheemraden. De rijke burgers van Dordrecht lieten zich dus graag in de Minderbroederskerk begraven en gaven dit aan in hun testament. Edelen verkozen echter andere kerken boven die van de bedelordes.

Hoe dan ook: vooral in de jaren 1457-1472 was de toeloop naar dit klooster geweldig groot. Maar dat komt waarschijnlijk omdat toen, na de brand van de Grote Kerk, in de kerk van de Minderbroeders het Heilig Hout (een splinter van het kruis van Christus) werd bewaard.²

Houten kisten en beschilderde kelders

Ongeveer tweederde van de skeletten was in een houten kist begraven, eenderde in een grafkelder. Dat betekent dat het voor veel mensen weggelegd was in een grafkelder te worden begraven, ondanks de hoge kosten. De grafkelders waren rechthoekig tot trapeziumvormig. Een deel bezat een vloer en enkele grafkelders waren afgedekt met

een grafzerk of gemetseld tongewelf. De meeste grafkelders bevonden zich in de kerk. Vooral in het schip lagen ze dicht op elkaar. In de grafkelders zijn mannen, vrouwen en kinderen begraven.

Beeldverhaal om voorspraak

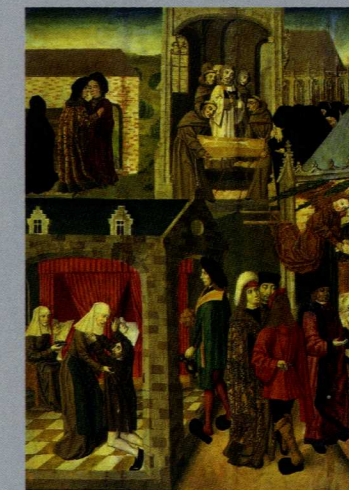
De titel van Ivonne's scriptie luidt: 'Voorspraak in Dordtse grafkelders'. Voorspraak betekent spreken namens iemand op een manier die de belangen van de persoon het beste behartigt. Een goed woordje voor iemand doen dus. In de middeleeuwen vroegen mensen aan heiligen of aan Maria, om voorspraak bij God. Het is ondermeer deze hulpvraag die werd weergegeven op de schilderijen in de grafkelders. Ze waren niet voor mensenogen bedoeld. Ze bevatten een boodschap voor God.

In ongeveer de helft van de grafkelders waren schilderijen aanwezig. De afbeeldingen tonen voornamelijk rood, roze of oranje kruisen, soms in cirkels. Over het algemeen bevond zich één kruis op elke wand. In vijf grafkelders zijn figuratieve schilderijen aangetroffen, met Christus aan het kruis. In twee gevallen zijn Johannes en Maria aan zijn zijde afgebeeld. Ook zijn in meerdere grafkelders engelen weergegeven, waarvan er twee met wierookvaten zwaaien. Zij hebben de taak van de priester overgenomen en begeleiden de overledene naar de hemel. Twee andere afbeeldingen moeten waarschijnlijk Maria voorstellen: één keer staand met het kind Jezus op haar arm en één keer zittend op een bank met een engel naast haar. Ook zijn er vier heiligen op de wanden afgebeeld. Eén is te identificeren als Johannes de evangelist met de gifbeker, een ander moet waarschijnlijk de apostel Petrus voorstellen, die de sleutels van de hemelpoort draagt.

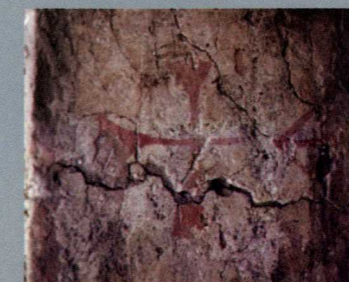
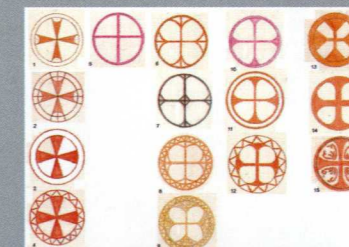
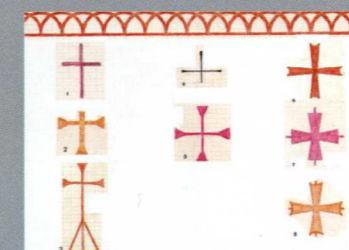
¹ & ² Lips 1974, Wandelingen door Oud-Dordrecht

Een enkele keer werden tijdens de opgraving houten kisten met versierde deksels aangetroffen. Tekening: A.M.J. de Haan

Paneel van het St. Elisabethsvloed-altaarstuk, Dordrecht ca. 1490, met Elisabeth van Hongarije die de zieken helpt

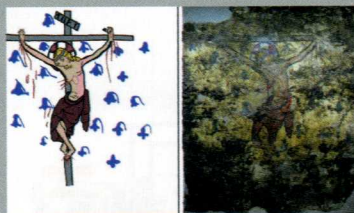
Kruisen, fries en kruisen in cirkels. Tekening: A.M.J. de Haan. (Foto's: ROB)

Grafkelder 66, linkerwand. Deze fresco wordt bewaard in het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht. (Reconstructie I. Lempke, Foto M. van Oeveren)

Grafkelder 66, linkerwand. (Reconstructie I. Lempke, Foto M. van Oeveren)

Grafkelder 123, hoofdeinde. In dit graf werd het skelet van een jongvolwassen man aangetroffen. Hij was iets langer dan het gemiddelde (ca. 1,73 m). Hij moet een belangrijke of rijke man geweest zijn. (Reconstructie en Foto I. Lempke)

Grafkelder 123, voeteneinde. (Foto ROB)

Grafkelder 31, voeteneinde. (Foto ROB, tekening A.M.J. de Haan)

Fresco en secco

Voordat een muur kon worden beschilderd, moest een laag worden aangebracht om de muur glad en egaal te maken. De eerste laag bestond uit water, kalk en grof zand. Vaak werd daarna nog een fijnere pleisterlaag aangebracht, met fijn zand en meer kalk. Deze laag werd met een borstel afgestroken. Vervolgens kon de schildering op de muur worden gezet, te beginnen met de contouren van de afbeelding. Een laatste mengsel van water en kalk fixeerdde deze schets, waarna de uiteindelijke schildering kon worden aangebracht.

De belangrijkste manieren daarvoor waren secco- en frescotechnieken. De meeste muurschilderingen in Nederland zijn met de seccotechniek (Italiaans voor 'droog') vervaardigd. De pleisterlaag is droog als de schildering wordt aangebracht. Fresco is de techniek waarbij de tweede fijne pleisterlaag meteen wordt beschilderd nadat deze is aangebracht. Deze laag mag dus niet eerst uitdrogen (fresco is Italiaans voor vers). Om te kunnen schilderen waren fijngebreven kleurpigmenten nodig die werden vermengd met een bindmiddel. Afhankelijk van het soort bindmiddel zijn drie soorten schilderingen te onderscheiden: temperaschilderingen (met eigeel, dierlijke lijm, caseïne of plantaardige gom), olieverfschilderingen (met lijnolie of papaverolie) en kalkschilderingen (met kalkwater of -melk).

Vakmanschap

Ondanks dat de meeste muurschilderingen in Nederland zijn gemaakt met de secco-techniek, is de in de grafkelders gebruikte techniek waarschijnlijk de frescotechniek. Dat komt omdat het klaarmaken van de grafkelder snel moest gebeuren, waardoor de pleisterlaag niet de tijd kreeg om te drogen. Nadat de grafkelder gegraven en gemetseld was, werd snel een pleisterlaag aangebracht, waarna de schilder kon beginnen. Gezeten in de krappe grafkelder zal het schilderen van de figuren geen gemakkelijke klus zijn geweest. Dat de schilderingen in de grafkelders van het Minderbroedersklooster vaak zeer duidelijk en goed zijn geworden, duidt op vakmanschap van de schilders.

Bron tekst: I. Lempke 2009: Voorspraak in Dordtse Grafkelders, (Beschilderde) grafkelders in het minderbroedersklooster in Dordrecht ca. 1248 - 1572, Masterscriptie Onderzoeksmaster Archeologie, Universiteit van Amsterdam.